

OLIY TA'LIM MUASSASALARI TALABALARIDA REFLEKSIV KOMPETENSIYANING METAKOGNITIV MONITORING JARAYONIDAGI ROLI

Usmanova Nilufar Xasan qizi
O'zDJTU

Annotatsiya

*Ushbu maqolada refleksiv kompetensiya va refleksivlik tushunchalarining nazariy jihatlari oliy ta'lim muassasalari talabalari o'quv faoliyatini **metakognitiv monitoring** prizmasi orqali tahlil qilinadi. Metakognitiv monitoring hamda refleksiv kompetensiyaning mohiyati nazariy jihatdan o'rganildi. Oliy ta'lim muassasalari talabalari o'quv faoliyatini metakognitiv monitoring qilish jarayonida refleksiv kompetensiya va uning tarkibiy qismlarining o'rni tavsiflandi.*

Metakognitiv darajadagi refleksiv kompetensiya subyektning intellektual faoliyatining yuqori samaradorligini ta'minlovchi, zarur metakognitiv resurslarni faollashtiruvchi va refleksiv harakatlarni tashkil etuvchi shakllangan refleksiv ko'nikmalar tizimi sifatida qaraladi.

*Ta'lim taraqqiyotining hozirgi bosqichi bitiruvchilarni tayyorlash jarayonida **kompetensiyaga asoslangan yondashuvga** yo'naltirilganligi bilan tavsiflanadi. Talaba nafaqat muayyan bilimlar majmuasiga ega bo'lishi, balki o'zini-o'zi takomillashtirish, o'zini-o'zi rivojlantirish va o'zini-o'zi ro'yobga chiqarishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim. Bundan tashqari, bitiruvchilardan keyingi professional faoliyatni samarali amalga oshirish uchun zarur bo'lgan turli kompetensiyalarga ega bo'lish talab etiladi.*

So'nggi yillarda **refleksiya** ta'lim tizimida asosiy kompetensiyalardan biri sifatida e'tirof etilmoqda va u **refleksivlik** hamda **refleksiv qobiliyatlar** kabi tushunchalar bilan bir qatorda olimlar tomonidan faol o'rganilmoqda. Refleksiv kompetensiyaning asosiy vazifasi — shaxsning o'z harakatlari va qaror qabul qilish jarayonini kuzatish hamda nazorat qilish qobiliyati sifatida — refleksiv jarayonlarning eng samarali va adekvat amalga oshirilishini ta'minlashdan iboratdir. Refleksiv qobiliyatning ro'yobga chiqishi rivojlanish va o'z-o'zini evolyutsiyalash jarayonini ta'minlab, professional faoliyatda ijodkorlikni oshirishga, shuningdek, uning maksimal samaradorligi va natijadorligiga erishishga xizmat qiladi.

Metakognitiv monitoring va reflektiv kompetensiya o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjud bo'lib, shuni ta'kidlash joizki, reflektiv ko'nikmalar majmuasining mavjudligi metakognitiv jarayonlarning amalga oshirilishini ta'minlaydi.

Mazkur maqolaning maqsadi oliy ta'lim muassasalari (OTM) talabalari o'quv faoliyatini metakognitiv monitoring qilish jarayonida reflektiv kompetensiya va uning tarkibiy qismlarining rolini o'rganishdan iborat. Yuqorida qayd etilgan tushunchalar asosan pedagogika, ta'lim psixologiyasi, umumiy psixologiya va kognitiv psixologiya kontekstida shaxsning professional sifati sifatida ko'rib chiqiladi. Xususan, reflektiv jarayonlar quyidagi mahalliy psixologlar tomonidan o'rganilgan: Balashov (2019), Dotsevych (2014), Balashov va boshq. (2018), Maksymenko (2017), Pasichnyk va boshq. (2014), Savchenko (2016), Tytarenko (2013). Shaxs darajasida o'z-o'zini refleksiya qilish va metakognitsiya masalalari esa Dunlosky va Metcalfe (2009), Hrynkiv (2016), Karpov (2012), Kholodnaya (2002), hamda Koriat va Bjork (2005) tadqiqotlarida yoritilgan.

Bugungi kunda metakognitiv jarayonlarga oid tadqiqotlar o'quv faoliyatida metakognitiv faollikning rolini aks ettiruvchi turli masalalarning nazariy va empirik tahlilini o'z ichiga oladi. Xususan, metakognitsiya va metakognitiv monitoring masalalari, ya'ni ushbu hodisalarning funksiyalari va strukturaviy tarkibiy qismlari, o'z-o'ziga ishonch (self-efficacy) hamda o'quv strategiyalari xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan keng o'rganilgan (Andrade va Heritage, 2018; Avhustiuk, 2016; Bandura, 1997; Bembenutty va boshq., 2013; Dabbagh va Kitsantas, 2013; Flavell, 1979; Schunk, 1987; Winne, 2010; Zabrukky, 2010; Zimmerman va Schunk, 2011).

R. Ryan va E. Deci shaxsning motivatsiyasi, rivojlanishi va farovonligi jarayonida o'zini-o'zi belgilash hamda asosiy psixologik ehtiyojlar masalalarini tadqiq etgan (Ryan va Deci, 2017). Metakognitiv monitoring bilan o'quv faoliyatining muvaffaqiyati va samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlik, xususan, ushbu jarayonning aniqligi va ishonchliligini o'rganish kontekstida, mazkur sohada asosiy muammolardan biri sifatida qaraladi (Dunlosky va Metcalfe, 2009; Fomin, 2012; Koriat va Bjork, 2005; Nietfeld va boshq., 2005; Savin, 2011; Valdez, 2013). Refleksiya bilan shaxsning metakognitiv tajribasi o'rtasidagi bog'liqlik esa Dovhaliuk va Voloshyna (2015), Dotsevych (2014), Karpov (2012), Kholodnaya (2002), Pasichnyk va Dovhaliuk (2016), Savin va Fomin (2011) tadqiqotlarida ko'rsatib berilgan.

Reflektiv kompetensiya ilmiy adabiyotlarda nisbatan yangi tushuncha bo'lgani sababli, uni chuqurroq anglash uchun uning asosini tashkil etuvchi **refleksiya** va **refleksivlik** tushunchalariga murojaat qilish zarur. O'z-o'zini refleksiya qilish jarayon

sifatida subyektning regulyativ tarkibiy qismiga mansub bo‘lib, shaxsning o‘z ichki psixik harakatlari va holatlarini anglashidan iboratdir. Umuman olganda, refleksiya o‘ziga yo‘naltirilgan jarayondir.

Falsafada refleksiya (lotincha *reflexio* — “orqaga qaytish”) insonning o‘z ongini anglash jarayoni sifatida talqin qilinadi. Psixologiyada esa ushbu tushunchaning turli izohlari mavjud. Refleksiya hodisasini izohlashning eng istiqbolli yondashuvlaridan biri sifatida refleksiyani shaxsning umumiy qobiliyati deb qaraydigan yondashuv ajratib ko‘rsatiladi; u shaxsga “hayotning uzluksiz jarayonini to‘xtatib, o‘zini uning chegaralaridan tashqarida ongli ravishda ko‘ra olish” imkonini beradi. Refleksiv jarayonlarni o‘rganishda metodologik vositalarning yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi sababli muayyan qiyinchiliklar yuzaga kelgan. Bundan tashqari, A. Karpov ta’kidlaganidek, refleksiya bir necha ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi: refleksiv mexanizm, refleksiya jarayon sifatida, refleksiya holat sifatida va refleksivlik shaxsiy qobiliyat sifatida (Hrynkiv, 2016).

Refleksiv kompetensiya shaxsning integrativ psixologik shakllanmasi hisoblanadi. Uning shakllanishi subyekt tomonidan refleksiv tajribaning o‘zlashtirilishi orqali amalga oshadi, bunda ushbu tajribaning asosiy vazifasi tajribaning boshqa tarkibiy qismlarini muvofiqlashtirish va faoliyat jarayonida refleksiv ko‘nikmalardan samarali foydalanishni ta’minlashdan iborat. Shaxsning refleksiv kompetensiyasi refleksiv faoliyat jarayonida bevosita shakllanadigan, kasbiy va shaxsiy jihatdan muhim bo‘lgan sifatlar majmuasini o‘zlashtirish sifatida tushuniladi.

O. Savchenkoga ko‘ra, refleksiv faoliyatning uch darajasi mavjud:

- **kognitiv daraja** — shaxsning o‘z intellektual faoliyatining mohiyati, kechishi va asoslarini anglash;
- **metakognitiv daraja** — subyektning tashqi va ichki faoliyatini tartibga solishni ta’minlash;
- **shaxsiy daraja** — shaxsning o‘zini anglash va o‘zini ifodalashi.

Shuningdek, refleksiv kompetensiyaning to‘rtta asosiy tarkibiy qismi ajratiladi:

1. **Axborotli (informativ) komponent** — shaxsning mavjud axborotdan samarali foydalanish, muammoni hal etish va qaror qabul qilish jarayonining samaradorligini ta’minlash uchun muhim bo‘lgan shaxsiy xususiyatlaridan xabardorligi bilan bog‘liq.
2. **Instrumental komponent** — subyektning o‘quv faoliyatini tartibga solishga yo‘naltirilgan ko‘nikmalarni o‘z ichiga oladi; bunda asosiy mexanizm refleksiya jarayonining o‘zidir.
3. **Baholash-motivatsion komponent** — asosan prognostik qobiliyatlari bilan tavsiflanadi va uch jarayonda namoyon bo‘ladi: ehtimollik asosida rejalashtirish,

kutish va oldindan ko‘ra bilish (anticipatsiya). Ushbu bashoratli xususiyatlarga shaxsiy sifatlar bilan bir qatorda subyektning kognitiv va metakognitiv ko‘nikmalarining rivojlanganlik darajasi ham ta’sir ko‘rsatadi.

4. **Xulq-atvoriy komponent** — subyekt tomonidan shakllantirilgan ko‘nikma va qobiliyatlarni muammo yechish yoki qaror qabul qilish jarayonida faol qo‘llash bilan bog‘liq (Savchenko, 2016).

Tashkiliy psixologiyada refleksiv kompetensiya boshqa nuqtayi nazardan talqin qilinadi; xususan, u psixik faoliyatni tartibga solish qobiliyati sifatida qaraladi (Leontyev va Averina, 2011). Y. Babaian fikricha, refleksiv kompetensiyaning mohiyati chuqur va ko‘p qirrali tahlildan foydalanish orqali shaxsning o‘z kasbiy chaqirig‘ini anglashiga, mos yo‘nalishda o‘zini ro‘yobga chiqarishiga hamda faoliyat natijasining ijtimoiy ahamiyatini belgilashga imkon yaratishdan iboratdir (Babaian, 2014). T. Nelson va L. Narens ga ko‘ra, refleksiv kompetensiya shaxsning kasbiy sifati bo‘lib, refleksiv jarayonlar va refleksiv qobiliyatlarning eng samarali va adekvat amalga oshirilishini ta’minlaydi; u subyektning rivojlanishi va o‘z-o‘zini evolyutsiyalashiga xizmat qiladi, professional faoliyatda ijodiy yondashuvni qo‘llash va uning maksimal samaradorligi hamda natijadorligiga erishishni ta’minlaydi (Nelson va Narens, 1990).

Metakognitiv monitoring **“metakognitsiya” tizimining tarkibiy qismi** hisoblanadi va metakognitiv jarayonlarni o‘rganish aynan ushbu tushunchaning shakllanishi va kashf etilishi bilan boshlangan (Hrynkiv, 2016). Metakognitsiya tuzilmasini ilk bor o‘rganib, ilmiy jihatdan asoslab bergan tadqiqotchi J. Flavell hisoblanadi. U metakognitiv jarayonlarni shaxsning o‘z kognitiv sohasining xususiyatlari va uni boshqarish usullari haqidagi bilimlari tizimi sifatida talqin qilib, ushbu tizimda to‘rtta asosiy fenomenini ajratib

- ko‘rsatadi:
- (a) metakognitiv bilimlar,
  - (b) metakognitiv tajriba,
  - (c) maqsadlar (yoki vazifalar),
  - (d) harakatlar (yoki strategiyalar).

Mazkur tarkibiy qismlardan dastlabki ikkitasi refleksiv shakllanmalar bo‘lib, ular orqali inson intellekti J. Flavell tomonidan “kognitiv monitoring” deb atalgan yangi sifatni kasb etadi. Olim ushbu tushunchani intellektual faoliyat jarayonini introspektiv tarzda kuzatish va uning borishini nazorat qilish qobiliyati sifatida izohlaydi. Flavell metakognitiv jarayonlarning regulyativ funksiyasining ustunligini ta’kidlab, refleksiyaga alohida ahamiyat qaratadi (Flavell, 1979).

Psixologiyada metakognitiv monitoring shaxsning muammo yechish yoki qaror qabul qilish jarayonida o'z tafakkur jarayonlari va o'quv faoliyatining kechishini, shuningdek, o'quv faoliyati natijalarini bevosita kuzatish jarayoni sifatida qaraladi (Avhustiuk, 2016). Ushbu jarayonning asosiy xususiyati shaxs tomonidan o'z fikrlari va harakatlari borishini ongli va mazmunli ravishda kuzatishning mavjudligidir; ya'ni subyekt faoliyatining faol pozitsiyasi va nazorati ta'minlanadi. Metakognitiv monitoringning samaradorlik mezonlariga quyidagilar kiradi: vazifalarni ustuvorlashtira olish, muammoni hal etish uchun zarur bo'lgan vaqt va sa'y-harakatlarni baholay bilish, hamda intellektual faoliyat ustidan doimiy nazoratni tashkil etish qobiliyati. Shu bilan birga, olimlar orasida metakognitiv monitoring mohiyatiga oid turli nuqtayi nazarlar mavjud bo'lib, ayrim tadqiqotchilar uni jarayon sifatida talqin qiladilar (Avhustiuk, 2016; Balashov va boshq., 2018; Nelson va Narens, 1990; Pasichnyk va boshq., 2014; Savin va Fomin, 2011).

Mazkur tushunchalar ilmiy adabiyotlarda keng yoritilganiga qaramay, ularning o'zaro nisbatiga oid yagona yondashuv mavjud emas. Asosiy ikki yondashuv ajratib ko'rsatiladi: birinchi yondashuvga ko'ra, refleksiv kompetensiya kengroq tushuncha bo'lib, u metakognitiv monitoring jarayonini o'z ichiga oladi; ikkinchi yondashuv esa metakognitsiya va metakognitiv monitoringni kengroq tushunchalar sifatida talqin qiladi, bunda refleksiv ko'nikmalar metakognitiv monitoringni belgilash va amalga oshirish imkonini beruvchi tarkibiy element sifatida qaraladi. Refleksiya bilan shaxsning metakognitiv tajribasi o'rtasidagi bog'liqlik Dotsevych (2014), Pasichnyk va Dovhaliuk (2016), Karpov (2012), Kholodnaya (2002), Savin va Fomin (2011), Dovhaliuk va Voloshyna (2015) tadqiqotlarida o'rganilgan. Ushbu olimlarning asosiy hissasi shundan iboratki, metakognitiv tajribani o'zlashtirishning asosi sifatida aqliy faoliyat refleksiyasi qaraladi (Fomin, 2011). T. Dotsevych tadqiqotlarida refleksivlik metakognitiv tajribani tashkil etuvchi muhim omil sifatida baholanib, aynan refleksivlik orqali metakognitiv jalb etilganlik va ongli xabardorlik faollashishi ta'kidlanadi (Dotsevych, 2014). A. Karpov esa refleksiya muammosining o'ziga xosligini ta'kidlab, refleksivlikni regulyativ funksiyani bajaruvchi va barcha psixik jarayonlar tuzilmasida eng yuqori tizimli darajada joylashgan meta-ko'nikma sifatida talqin etadi (Karpov, 2012).

Metakognitiv darajada refleksiv faoliyat subyektning joriy faoliyatni monitoring qilishni tashkil eta olish qobiliyatida namoyon bo'ladi, bu esa faoliyatning borishini va uning natijalarini ongli ravishda kuzatish imkonini beradi. O'tmish tajribasi, xatolar va muvaffaqiyatlarni tahlil qilish, anglash va tushunish qobiliyati refleksiv kompetensiya sifatida yangi tajriba va bilimlarni o'zlashtirishga, shuningdek, o'quv jarayonida yangi

yutuqlarga erishishga xizmat qiladi (Babaian, 2014). Refleksiv kompetensiyaning yuqori darajada tashkil etilganligi muammoni hal etishning ehtimoliy modellarini yaratish, o'z harakatlarini o'z-o'zini tahlil qilish, shaxsiy hayot voqealarining oqibatlarini anglash qobiliyatlarini faollashtirish, shuningdek, ko'p bosqichli nazorat vaziyatlarida qaror qabul qilishga ko'proq vaqt ajratish orqali o'z intellektual imkoniyatlarini baholashga xizmat qiluvchi samaraliroq refleksiv faoliyat shakllarini shakllantirishga yordam beradi (Balashov, 2019).

References

1. Andrade, H. L., & Heritage, M. (2017). Using formative assessment to enhance learning, achievement, and academic selfregulation. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315623856>
2. Avhustiuk, M. (2016). Psychological Peculiarities of Objectivity of Metacognitive Monitoring. Actual Issues of Development of Education and Science under Conditions of Globalization. Materials of All-Ukrainian Scientific Conference. Dnipro: Royal Print, 35–37. Retrieved from http://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fnm/program_5a1d359d68327.pdf
3. Babaian, Y. (2014). Structure of Reflexive Competence of Teacher of Higher School. Scientific Bulletin of O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University. Series "Psychological Sciences", 2(13), 22–26.
4. Balashov, E. (2019). Psychological characteristics of metacognitive monitoring in student learning activities. Scientific Bulletin of Kherson State University. Series "Psychological Sciences", 4, 64–71. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2019-4-8>
5. Balashov, E., Pasichnyk, I., & Kalamazh, R. (2018). Self-Monitoring and Self-Regulation of University Students in Text Comprehension. Psycholinguistics, 24(1), 47-62. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2018-24-1-47-62>
6. Bandura, A. (1997). Self-efficacy: The exercise of control. New York, NY: Freeman.
7. Bembenutty, H., Kitsantas, A., & Cleary, T. J. (Eds.). (2013). Applications of selfregulated learning across diverse disciplines: A tribute to Barry J. Zimmerman. IAP.
8. Dabbagh, N., & Kitsantas, A. (2013). The role of social media in self-regulated learning. International Journal of Web Based Communities, 9(2), 256-273. <https://doi.org/10.1504/IJWBC.2013.053248>